

A *Mellékletek* négy egységből áll. Az *elemek periódusos rendszere* című táblázat vegyjelére kattintva megjelenik az elem rendszámát, megnevezését, felfedezőjének nevét és felfedezésének évét, elektronelrendezését, valamint atomtömegét jelző adatlap; az *Irodalomjegyzék* 209 hivatkozás adatait tartalmazza; a *Fizikai alapállandók* 27 állandó nevét, betűjelét, értékét és relatív pontatlanságát sorolja fel; a *Kémiai elemek neveinek eredete* című anyag részben az egyes nevek személyi, földrajzi, latin és görög vonatkozásai szerepelnek.

Mindez a tartalomhoz illő, visszafogottan elegáns külsővel és rendkívül felhasználóbarát szerkesztésmóddal párosul, amely részben a főszerkesztő *Csurgayné Ildikó* és a programozók csoportja, részben a közreműködő Fővárosi Oktatástechnológiai Központ, illetve az Országos Színháztörténeti Múzeum és Könyvtár munkáját dicséri. (A telepítés nélkül futtatható mű ára 5000 Ft, megvásárolható a BioDigit-Teletrio kiadóban és nagyobb könyvesboltokban.)

Árkos Iván
(BME OMIKK)

Mi a gyűjtemény?

Az internet forradalmasította az információhoz való hozzáférés módját. Ezzel összefüggésben a „gyűjtemény” fogalma is változóban van.

A könyvtári gyűjteménnyel kapcsolatban efféle kérdések vetődnek fel: Létezhet-e a gyűjtemény virtuális formában? Ha elfogadjuk a virtuális gyűjtemény fogalmát (például a digitális könyvtári gyűjteményt), számít-e az, hogy hol található a digitális fájlok? Ha ez gyűjtemény, hol vannak a határai? Ha egy weblapon hiperhivatkozásokat találhatunk más weblapokra, ez gyűjtemény-e vagy címjegyzék? A kiválasztott lapokkal összekapcsolt lapok is a gyűjteményhez tartoznak? Azt jelenti-e ez, hogy minden digitális információ, amely valamilyen módon össze van kapcsolva, egy gigantikus gyűjteményt képez? Azt jelenti-e ez, hogy a „gyűjtemény” fogalma a digitális korszakban értelmetlen – különösen a használók számára? Végül, egy gyűjtemény automatikusan fejleszthető-e számítógéppel, s ha igen, van-e különbség a számítógép és az emberek által fejlesztett gyűjtemények között?

A hagyományos könyvtári gyűjtemény fő funkciója *Michael Buckland* szerint az információkeresés megkönnyítése, kényelmes hozzáférés biztosítása a releváns információforrásokhoz. Ahogy az információs szolgáltatások egyre változatosabbak lesznek, a könyvtárosokon kívül sok más információs szakember is bekapcsolódik az információforrások gyűjteményeinek fejlesztésébe.

Ez a cikk megpróbálja újrafogalmazni a gyűjtemény fogalmát, a fogalom funkcionális aspektusaira koncentrálna. Kritikusan megvizsgál néhány

hagyományos jellemzőt, azután azokat a problémákat, amelyek a gyűjtemény hagyományos fogalmát feszegetik, végül felvázolja a gyűjtemény kiterjesztett fogalmát. A gyűjtemény fogalmának több jelentése is van, itt mint „könyvtári gyűjteményt” kell felfogni.

A „gyűjtemény” hagyományos fogalmai

A gyűjteményfejlesztés legnépszerűbb tankönyvei nem tartalmaznak formális definíciót a gyűjteményre, a könyvtár- és információtudományi irodalomban való keresés sem különösebben gyümölcsöző. A digitális könyvtárakra vonatkozó, egyre növekvő irodalom ugyancsak definiálatlanul hagyja ezt a fogalmat. Ez felszínesen azt jelentheti, hogy azért nincs szükség definícióra, mert mindenki tudja, mi az.

Az *Encyclopedia of Library and Information Science* definíciójából két összetevő emelhető ki: a *megfoghatóság* (közvetlen fizikai jelenlét) és a *birtoklás*. Ez aligha meglepő, mert a munka 1971-ben jelent meg, a virtuális információforrások elterjedése előtt. Egy másik, sokkal újabb, 1998-as definícióban egy harmadik összetevő is megjelenik, a *használói közösség*.

Megfoghatóság

Egyesek úgy vélik, hogy a könyvtárak hamarosan dinoszauruszá válnak, amikor minden információ elérhető lesz elektronikus hálózatokon keresztül. A könyvtárat csak a megfogható dokumentumok raktárának tekintik majd. Ez a nézet elég általános

azok körében, akik a technika iránt lelkesednek, s még az olyan könyvtárhasználók között is, akik már igénybe vettek virtuális információforrásokat a könyvtárban.

A gyűjteményfejlesztési szakirodalom áttekintése azonban azt mutatja, hogy a könyvtárak az új körülmények közepette fokozatosan növelték gyűjtőkörüket: a nyomtatott anyagokat nem nyomtatott és elektronikus formákkal egészítették ki. Ennek oka a könyvtárosok számára kézenfekvő: a könyvtárnak formátumától függetlenül be kell szereznie minden hasznos, megfelelő és anyagilag megengedhető információforrást.

Nehéz kérdés, hogy a távoli információforrások részét képezik-e a gyűjteménynek, mivel fizikailag nincsenek ott. A könyvtártörténetben már volt jó néhány példa olyan gyűjteményre, amely fizikailag nem egy helyen volt található. Ilyen az osztott nemzeti gyűjtemény fogalma is, amelynek létrehozását 1988-ban kezdték az ausztrál könyvtárosok szorgalmazni.

A gyűjteményeket a használók információs igényeinek kielégítésére fejlesztik. A gyűjtemény fogalmának megértése is ezt a gyakorlati célt szolgálja. Ahogy egyre több információ válik elérhetővé digitalizált formában, az információs szolgáltatások is növekvő mértékben szereznek be megfoghatóan dokumentumokat a megfoghatók mellé.

Birtoklás

Egyesek azt mondják, hogy a gyűjteményhez hagyományosan hozzátartozik a birtoklás. E felfogásban, minthogy a távoli forrásokat nem birtokolja a könyvtár, azok nem is részei a gyűjteménynek. A könyvtárközi kölcsönzésben megkapott dokumentum ugyanúgy nem képezik a kérő könyvtár gyűjteményének részét, mint ahogy egy távoli adatbázisban levő virtuális dokumentum sem, a szolgáltatások mégis számításba veszik ezt a lehetőséget.

A birtoklás követelménye több tekintetben is túlzottan korlátozó. Az amerikai közkönyvtárak százai bérelnek hosszú távú megállapodás keretében keresett papírkötésű könyveket, amelyek nem kerülnek ugyan a birtokukba, de a könyvtárosok és a használók is a gyűjtemény részének tekintik őket. Egy könyvtárközi kölcsönzéssel megkapott dokumentumot és egy távoli dokumentumot másként kezelnek a könyvtárosok. Míg az elsőt egy-

szeri használatra kölcsönzik, addig a távoli adatbázisok többször is használhatók. Sok bibliográfiai adatbázis CD-ROM-on férhető hozzá. Nincs értelme az adatbázisokat úgy kategorizálni, hogy a CD-ROM-okat a gyűjtemény részének tekintjük, míg a távolról elérhetőket nem, ugyanis a használó számára a kettő közötti különbség alig észrevehető.

A birtoklás kontra hozzáférés vitája időről időre megjelenik a könyvtári szakirodalomban is. Míg egyre inkább a hozzáférés látszik győzedelmeskedni, új koncepcióként jelent meg az „osztott gyűjtemény” fogalma. Ennek anyaga különböző könyvtárakhoz tartozik, a részt vevő könyvtárak olvasói könyvtárközi együttműködés útján juthatnak hozzá. Számos könyvtáros szerint minden megfogható dokumentum, amelyet használóik könyvtárközi keretben kölcsönözhetnek ki, gyakorlatilag része a gyűjteménynek, függetlenül attól, hogy más könyvtár tulajdonát képezi.

A birtoklás kérdését egyre összetettebb környezetben kell vizsgálni: többé nem érvényesül a birtoklás vagy nem birtoklás kettőssége. A kiadók az információs csomagokat különböző módon teszik elérhetővé (eladás, bérbeadás, kívánságra történő szállítás, csak távoli elérés). Az információs szolgáltatások még további lehetőségeket is kínálnak. Az információs szakemberek és a használók megközelítésmódja is más: a használókat csak a hozzáférés és a kényelem érdekli.

Használói közösség

A mai könyvtárak elfogadják azt, hogy nem engedhetik meg maguknak az összes információforrás begyűjtését. Helyette azt hangsúlyozzák, hogy a gyűjteményeket a pillanatnyi használói közösség használatára kell fejleszteni. Így az információforrások minősége nem lehet az egyetlen szempont a gyűjteményfejlesztés közben. Az a jó minőségű információforrás, amely nem találkozik a használói igényekkel, nem hasznos a gyűjtemény számára.

Példaként lehet említeni, hogy a Yahoo!, mivel nem meghatározott csoport részére fejlesztették ki, hanem minden ember számára, időrabló és frusztráló lett. Nem jellemzi a válogatás és a testre szabottság. Ahhoz, hogy egy gyűjteményt hasznossá tegyünk, az információs szakembernek minden potenciális tételét előzetesen meg kell vizsgálnia, és a döntést a közösség igényeire kell alapoznia.

Egységesített visszakereső mechanizmus

Egyes esetekben még hagyományos szemlélet esetén sem korlátozódik a gyűjtemény egyetlen épületben található forrásokra. Például egy egyetemi közösség számára fejlesztett gyűjtemény gyakran válik szét több, fizikailag szétszórt részgyűjteménnyé, a nagyvárosi könyvtári rendszereknek pedig számos fiókkönyvtár van. Különálló gyűjteményeknek is lehetne tekinteni őket, van azonban valami, ami összeköti, egybekapcsolja valamennyit. Ez a közös katalógus. Az OPAC-okban a használók bárhol kereshetnek, akár otthonról vagy az irodájukból is, s ezáltal egyszerre tájékozódhatnak fizikailag elkülönített részgyűjteményekben. Problémát jelenthet, hogy egy-egy könyvtári gyűjtemény sok információforrása nem található meg az OPAC-ban, bár a használó szempontjából az volna a kívánatos, hogy minden információételhez egységes információkereső rendszeren keresztül lehessen hozzáférni. Jelenleg még sok amerikai könyvtárban nem ez a helyzet.

A médiumok feladatfelvetései

Az 1950-es évek előtt sok könyvtáros nem nagyon érdeklődött az AV-dokumentumok iránt, de ma már természetes, hogy a legtöbb könyvtár rendszeresen gyűjti őket. Az internet és a hipermédia több gondot jelent ma a gyűjteményfejlesztők számára.

A közvetítői szerep visszaszorulása

Egyesek szerint a technika olyan gyorsan fejlődik, hogy hamarosan minden információforrást online módon tárolnak, rendszereznek és tesznek hozzáférhetővé. Egyetlen osztatlan információs univerzum alakul ki, s a használók emberi közvetítő beavatkozás nélkül bármit maguk választhatnak ki a források közül. Számukra a közvetítők, a gyűjteményfejlesztők csak szükségtelen korlátozást jelentenének.

Általában mindenki egyetért azzal, hogy fontos a pénz, idő és fáradság megtakarítása, a kérdés csak az, hogy a használók tényleg maguk akarnak-e válogatni. A valóságban ez az univerzum olyan hatalmassá válik, hogy sem lehetséges, sem gazdaságos nem lesz az egyetlen osztatlan univerzumban való keresés. A költségek és az erőfeszítések minimalizálása érdekében az emberek majd elfogadják és értékelik azt a szűrést, amely kizárja az irreleváns, bizonyos szint alatti információforrá-

sokat, miközben hozzáférhetővé teszi a jó minőségű, hasznos tételeket.

Az információs szakemberek szerint a közvetítés értéknövelő folyamat. *Robert S. Taylor* kutatásai a hozzáadott érték 23 típusát állapították meg. Egy jól fejlesztett gyűjtemény számos típus kritériumait teljesíti (szelektivitás, átfogó jelleg, frissesség, megbízhatóság és a válaszadás sebessége). A gyűjtemény hatékony szűrőként működhet, amely segít csökkenteni az információs túlterhelést.

Kapcsolódó téma, hogyan valósul meg a közvetítés. *Lagoze* és *Fielding* javaslata szerint a digitális gyűjtemény igénybevétele egyfajta „feltételsor, amely segít kiválasztani a forrásokat egy szélesebb információs térből”. Az általuk leírt folyamat jórészt automatikus. Azt jelenti ez, hogy a számítógép teljesen helyettesítheti az emberi közvetítőket? Ha közelebbről megvizsgáljuk, a modell számos korlátját lehet felfedezni. Először azt, hogy nagymértékben a dokumentumok kódolásán alapszik. Ha egy dokumentum nincs megfelelően kódolva, nem kerül be a gyűjteménybe akkor sem, ha megfelelő volna a gyűjtemény számára. Másodszor: a módszer alkalmazhatósága jelenleg megkérdőjelezhető, noha a számítógép lassan átvesz néhány feladatot a közvetítőktől. Nem valószínű azonban, hogy a gyűjteményfejlesztésben gépesíthetők lennének a dokumentumok olyan jellemzői, mint a tartalom minősége vagy a szerző nézőpontja.

Átmeneti határok az elektronikus környezetben

A gyűjtemény és a dokumentum közötti határok kérdéseessé válnak az elektronikus források átmeneti jellege miatt. Egy keresés folyamán visszakeresett forrásokat egyesek új dokumentumnak tekintenek, mások időleges gyűjteménynek. Egy hipertext dokumentumban számos hiperhivatkozás található, ami lehetővé teszi, hogy a használó eljusson más – kapcsolódó – dokumentumokhoz. A használó számára persze nincs jelentősége annak, hogy valóban másik dokumentumról van-e szó, vagy az eredeti dokumentumnak a szerző által alkotott részéről.

Tételezzük fel, hogy A tételben található egy hiperhivatkozás B-re. Ha a gyűjteményfejlesztő kiválasztja A-t az adott gyűjtemény számára, ez azt jelenti-e, hogy B is a gyűjtemény részévé válik? Nem tudni, hogy a gyűjteményfejlesztőnek ez volt-e a szándéka.

Az elektronikus dokumentumok bizonytalan határai súlyos bonyodalmakat okozhatnak. Mivel az elektronikus dokumentumok könnyen manipulálhatók, az egész digitális világ változékony, kusza, az elektronikus források ingatagsága és többértelműsége az információs munka minden aspektusára hatással van.

Javaslat egy kiterjesztett fogalomra

A gyűjtemény kiterjesztett fogalmának a könyvtár- és információtudományban tartalmaznia kell a gyűjtemény hagyományos fogalmának alapvető jellemzőit, ugyanakkor igazodnia a technikai fejlődésből adódó változásokhoz is. A következő javaslat az első lépésnek tekinthető. A munkának két fontos fogalmi kerete van: (1) információkeresés, (2) használóközpontú megközelítés.

Bármely gyűjtemény olyan környezetet teremt, amelyben az információforrások válogatott, rendszerezett csoportja található. Ez a környezet néha fizikai, néha intézményes, néha intellektuális. Egyes használók e környezetben belül maradnak, mások túllépnek rajta. Ha a használók fontosak, az ő szempontjaiknak is szerepelniük kell a modellben. A hipotézis szerint a gyűjteményfejlesztő és a használó másképp szemléli a gyűjteményt: az egyik az ellenőrzés módja szerint (ennek öt kategóriája: birtoklás, bérlés, könyvtárközi kölcsönzés, utalás más gyűjteményre, nem elérhetőség), a másik a hozzáférés szintje szerint (azonnali hozzáférés, várakozás, nincs hozzáférés).

A javasolt fogalmi meghatározás szerint a gyűjtemény nem a kiválasztott információforrások elkülönített teljessége. Az ellenőrzésnek és a hozzáférésnek különböző rétegei, fokozatai vannak. Mind a gyűjteményfejlesztő, mind a használó szempontjából megvizsgálja a felvetődő kérdéseket.

Gyűjteményfejlesztő

Az információforrások gyűjteményét olyan szabályrendszer segítségével kell fejleszteni, amely tartalmaz minden szükséges paramétert: a használó közösség, a gyűjtemény hatóköre, formája és mélysége. A gyűjtemények kapcsolatban is állnak egymással, egyes gyűjtemények mások részét képezik. A gyűjteményfejlesztő gondosan kezeli a gyűjteményeket és részgyűjteményeket, kényelmes és azonnali hozzáférést biztosít a használó számára. Ugyanakkor együttműködik más információs szolgáltatásokkal a gyűjtemények kölcsön-

nös megosztása, a források szélesebb köréhez való hozzáférés érdekében. Az azonnali hozzáférésre kiválasztott dokumentumoknak is különböző formái lehetnek: fizikailag létezhetnek szétszórva, különböző felek által birtokolva. Mindezt egyetlen integrált keresőrendszer teheti áttekinthetővé.

Használó

A gyűjtemények megkönnyítik az információkeresést. Az azonnal hozzáférhető gyűjtemény jelenti az első lépcsőfokot, a minőségi információhoz való azonnali, kényelmes hozzáférést. Ez a gyűjtemény nem létezhet izolálva, s a használóknak lehetőséget kell teremteni ahhoz, hogy igény esetén túllépjék ezt a szintet. A javaslat alapvető elemei: az információforrások csoportosítása, a használói közönség meghatározása, a gyűjteményfejlesztési szabályrendszer, integrált keresőrendszer megvalósítása. Az első elem a gyűjtemény minimális követelménye. A másik három a használók információs igényeit kielégíteni tudó gyűjtemény kialakítása szempontjából fontos.

A jól tervezett integrált információkereső rendszernek növekszik a fontossága egy teljesen vagy részben virtuális környezetben. A virtuális dokumentumoknak fizikai hozzáférhetőségük hiánya miatt mindenképpen reprezentációt kell biztosítani az információkereső rendszerben, ami a létező rendszerek tartalmának, tervezésének újragondolását követeli meg. Kívánatos, hogy a keresőrendszer tartalmazza a gyűjtemény összes dokumentumát. Ez erősíti a gyűjtemény integritását és hozzáférhetőségét, a használó így tisztában lehet a teljes méretével és mélységével. Nagyobb rugalmasságra van szükség a virtuális dokumentumok vagy szurrogátumaik felvételében. A használóknak több lehetőségük lesz arra, hogy az azonnal elérhető gyűjteményen kívüli információkhoz is hozzáférjenek egy megfelelő módon felépített, a hozzáférés szintjét egyértelműen jelző információkereső rendszeren keresztül.

A gyűjtemény fenti, kiterjesztett fogalma egyértelművé teszi, hogy a megfoghatóság, a fizikai elrendezés, a formátum és a birtoklás többé nem elegendő egy gyűjtemény meghatározására. Sajnos e jellemzőknek mély gyökereik vannak a hagyományos gondolkodásban, s erőfeszítéseket kell tenni, hogy megszabaduljunk tőlük a gyűjtemények fejlesztése közben. Az új koncepciót jövőbeni kutatásokkal kell tesztelni. Ezek célja elsősorban a gyűjteményfejlesztés, általában pedig az információs szolgáltatások fejlesztése. Nem a meglévő gyűj-

temények minősítése a cél, hanem olyan funkcionális, hatékony és hozzáférhető gyűjtemények fejlesztése, amelyeket a használók elismernek, gyakran igénybe vesznek.

A jövőbeni kutatás jelentősége

Alapos kutatásokra van ahhoz szükség, hogy jobban megértsük a gyűjtemény szerepét és funkcióját, s ezáltal javítsuk a gyűjteményfejlesztést. Az első logikus lépés annak tanulmányozása, hogyan használják a használók a gyűjteményeket. Számos ilyen vizsgálatot végeztek már, de még nem látjuk tisztán a gyűjteményt mint információkereső környezetet. Ilyesfajta kérdések vetődhetnek fel: A gyűjtemény jelenti-e az információkeresés fő helyét? Mit tesznek, ha a keresett forrás nem érhető el a gyűjteményben? A gyűjtemény mérete, rendezettsége milyen hatással van az információkeresésre?

További, különösen fontos kérdések online környezetben: Hogyan használják az elektronikus forrásokat? Szabadon szeretnek-e navigálni, vagy a hagyományos könyvtárhoz hasonlóan egy gyűj-

teményből indulnak ki? A virtuális gyűjtemény mérete és rendezettsége milyen hatással van az információkeresésre? Ha az információ mind hagyományos, mind digitális formában elérhető, melyiket kedvelik jobban és miért?

A kutatás jelentőségét három pontban lehet összefoglalni:

- *Bebizonyítja, hogy a gyűjtemény információs környezetként is fontos, nem csupán tárgyak csoportjaként.*
- *Nemcsak a gyűjteményfejlesztők, hanem a használók szemléletét is figyelembe veszi a gyűjteménnyel kapcsolatban.*
- *Összekapcsolja az információkeresést a gyűjteménnyel, s arra koncentrál, milyen kölcsönhatás van a használók és a gyűjtemény között.*

A kutatás a gyűjteményfejlesztést igazi használóközpontú folyamatként értékeli, s kiterjeszti a hagyományos könyvtárakon túli környezetre is.

/LEE, Hur-Li: *What is a collection? = Journal of the American Society for Information Science*, 51. köt. 12. sz. 2000. p. 1106–1113./

(Murányi Péter)

A British Library, a szerzői jog és a kiadók kapcsolata

A British Libraryt kezdettől fogva érintették a szerzői jogi kérdések: fénymásolási tevékenysége hatással lehetett a folyóiratok kiadására, különösen a természet-, a műszaki és az orvostudományok területén. A kormány által létrehozott bizottság 1974 és 1977 között foglalkozott a vonatkozó jogszabályok megújításával, és hosszadalmas megfontolások után elfogadta többek között a kiadók és a könyvtárak (beleértve a British Libraryt is) írásos és szóbeli érveit. Az 1956. évi törvény felülvizsgálatakor a „méltányos használat” (fair dealing) és a könyvtárakra vonatkozó kivételek kerültek a figyelem középpontjába, mivel ez a törvény megengedte a folyóiratcikkek fénymásolását kutatási vagy tanulási célra anélkül, hogy jogdíjat kellett volna fizetni a szerzői jog tulajdonosainak, általában a kiadóknak. A könyvtárosok és a felhasználók mindenféle megszorítást az oktatás és a kutatás elleni merényletnek tekintettek, míg a kiadók kereskedelmi érdekeik védelmében érveltek a szigorúbb szabályok mellett. Mivel a British Library kölcsönzörészlege Boston Spában egyre nagyobb

mértékben szolgáltatott fénymásolatokat, gyakran úgy vélték, hogy ez a tevékenysége veszélyezteti a kiadók érdekeit. Nem találtak azonban összefüggést a fénymásolás és a folyóiratok előfizetésének csökkenése között, ezért tudomásul vették, hogy más megoldást kell találni a gazdasági nehézségek leküzdésére.

1977-ben a British Library és számos kiadó által életre hívott munkacsoport 250 felsőoktatási, kutatóintézeti és vállalati könyvtárat tanulmányozott. A vizsgálat eredményei tisztázták, hogy a folyóiratok lemondásának oka a felhasználói érdekek és a pénzügyi nyomás; az előfizetés helyetti kölcsönzést nem tekintették számottevőnek. Ez a bizottság is megállapította, hogy szükség van az 1956. évi törvény pontosítására a könyvtárakat érintő kivételek tekintetében.

1981-ben a kormány által kiadott dokumentum (*Green paper on the reform on copyright law*) javasolta, hogy maradjanak meg a „méltányos hasz-